

Сюди ж, нарешті, належать ті міфологічні постаті і персоніфікації, які являються унікалом в нашій літературній традиції й тому викликали особливу увагу дослідників. Боян — Велесів внук, Русь — Дажбожі внуки, вітри — Стрибожі внуки, «Див врѣху древа» і т. ін. Дослідники з певним здивуванням спинялись перед таким поганським світоглядом, не знаючи, як помирити його з фактом ґрунтовної християнізації вищих верств громадянства в добі «Слова». Бачили тут один з проявів «двоєвірства», поки усвідомили собі, що перед нами тут не більше як літературний, поетичний стиль, традиційні образи і вислови, які давно вже загубили свій міфологічний зміст. Дехто навіть думає, що вони й не мали ніколи сього міфологічного змісту, бо були скомпоновані на взірць аналогічних античних епітетів. Але правдоподібніше, що вони виростили на ґрунті світської дружинної поетичної творчості в часах, коли з іменем Велеса, Стрибога, Дажбога ще зв'язувались вповні реальні і конкретні образи природи, її стихій і явищ, і стали неодлучними прикметами високого поетичного, риторичного стилю.

В стилі їх були витворені тою ж поезією такі абстрактні персоніфікації, як Діва Обида, і менше конкретизовані, але, мабуть, в основі своїй аналогічні постаті, як Хвала і Хула, Нужда і Воля («уже снесе ся хула на хвалу, уже тресну нужда на волю»); до них же деякі дослідники зачисляють, як ми бачили, «Карну» і «Желю» (плач і жаль)¹. Діва Обида, що плеще на синім морі лебединими крилами, будячи жирні времена, дає нам щасливий приклад поетичної реалізації, втілення, інкарнації таких абстрактних понять, — традиційна поезія була, мабуть, така ж багата ними, як північні плачі, де виступають подібні ж образи Судинушки, Кручини², або сучасні українські казки, де представляються Злидні, Лихо і т. д., теж в дуже конкретизованих образах.

«Віки Трояні», «врем'я Бусове», «Тмутороканський болван» — се, правдоподібно, також традиційні образи, дані співцеві «Слова» попередніми творами. Маса інтерпретаційного дотепу пішла на в'яснення того, що могли би значити ті «Троянові віки», «Троянова тропа», «Троянова земля» — розуміли тут традицію про імператора Трояна, про

¹ Деякі дослідники, як Веселовський, бачили тут книжний вплив, персоніфікації візантійської теологічної літератури. Се здається мені менш правдоподібним.

² «Кручинушки моеї не убоялися, обидушки моеї не устрашилися» (Барсов, 110). «Судинушка по бережку ходила, страшно ужасно голосом водила, во длани Судинушка плескала, до сужених голов да добиралась» (с. 282).

Троянську війну, якусь болгарську міфічну істоту, нарешті, епічне прозвище нашого Володимира Великого. «Бусове врем'я» Партицький дуже дотепно приклав до старого Божа, чи Боза, антського ватажка, що воював з готами. В кожному разі ясно, що все се літературні образи, усвячені «старими словесами».

З різних «припівок», котрими повне «Слово», воно зачитувало при двох їх автора Бояна,— теж, може, не так винахідця, як популяризатора сих готових поетичних афоризмів («Ни хитру ни горазду суда божія не минути», «Тяжко ти, головѣ, кромѣ плечю, зло ти тѣлу, кромѣ головы»). В інших випадках можемо лише здогадуватися, що маємо перед собою такі старі афоризми, епічні вирази, історичні приповідки, напр., Ігорів афоризм: «луче бы потяту быти, неже полонену ыти» або «испити шеломомъ Дону», що приходить також у фрагменті про Мономахові перемоги і гудця Ора ([див.] нижче); правдоподібно, такий самий характер має разом з тим поставлена фраза «поискати града Тьмутороканя» і т. д.

Подібний традиціоналізм відчувається в таких виразах як:

Рекоста братъ брату: се мое, а то мое же.
О далече зайде соколь, птиць бья.
А мы, дружина, жадни веселія, і т. под.

В часі, коли складано се «Слово», очевидно, класичним взірцем такого традиційного поетичного стилю були пісні Боянові. Автор «Слова», при всім піетизмі до високих прикмет його творчості, вважав його стиль вже занадто напушистим, занадто розмінним на поетичні аналогії й образи, в котрих розпливалася, «розтікалась» конкретна, реальна тема твору. Він процитував, здається, з боянівської ж пісні, як я зазначив вище, один з його заспівів як характеристику його «розтікання» і поставив собі завданням не відбігати занадто від теми. В сім мала б бути його оригінальність супроти старого стилю, і він, очевидно, видержує тіснішу зв'язь сеї мінучої фільми своїх образів з вибраною темою. Але замилювання до епічних, стилізованих, традиційних образів, яке характеризувало Боянову поезію, в повній мірі виступає і в його творчості. Повкладані ним і, може бути, розширені ще потім, при комбінації варіантів, пізнішим редактором вставки цілих фрагментів Боянових пісень чи писаних в його стилі (як епізоди про коромолу Олега Гориславича, про Всеслава Полоцького) через те й не ризняться від загального тону «Слова», що воно само сильно тримається старого стилю.

При сім ся дружинна поетична традиція тісно, а місця-ми просто нероздільно сплітається з зазначеними вище впливами, запозиченнями й аналогіями книжного риторства. Я не можу поділяти тенденції деяких дослідників (як, напр., Міллера) різко протиставити ці дві категорії аналогій «Слова» — з дружинною традицією і з книжними творами. Се зовсім не було спеціальністю «Слова», що воно зивало оба поли своєї теми обидві категорії словесного мистецтва — дружинну і книжну. Їх комбінування і переплітання, правдоподібно, характеризувало вже й попереднє століття дружинної творчості. І тому нераз дуже трудно рішити, чи на рахунок першої чи другої категорії порахувати ту чи іншу рису штучності «Слова» — дружинної чи книжної. Напр., сей приступ «Слова», його вступна фраза «Не лѣпо ли ны бяшеть, братіє», котра так нагадує вступ одного з слів Кирила Турівського — «Якоже историци и вѣтїя, рекше лѣтописци и пѣснотворци прекланяють свои слухи въ бывшая межи цесари рати и ополченїя да украсятъ словесы», чи вважати її штучний характер відгомонам вітійства книжного, чи дружинно-поетичного? І так само закінчення «Слова», з його цитатою з Бояна і славою князям і дружиною, і навіть кінцевим «амінем», куди воно більше належить: в сферу впливів книжного риторства чи дружинного високого стилю?

Веселовський, збиваючи Міллерову аналогію «Слова» з «Девгенієвим діянієм», висловивсь, що, виключивши власну інвенцію автора, «Слово» являється, по своїй манері і засобах словесного мистецтва, наслідуванням візантійського риторства. Дійсно, подібності з сеї сторони безсумнівні. Але в тій же мірі існують такі подібності і з творами чисто народними або сильно притертими в народнім уживанні: голосіннями, закляттями-молитвами, величаннями, героїчними піснями.

Порівнюючи «Слово», на один бік, напр., з «Законом і Благодатею» і з словами Кирила, ми бачимо ті ж порівняння — позитивні і негативні; орудування паралельними виразами, симетричною будовою фраз, одинакими зачинаннями фраз; уживання однакових рефренів, що надають певний ритм в конструкції оповідання; повторення аналогічних образів, що дають симетрію сим різnorodним і різнобарвним пісням, з котрих кінець кінцем складається «Слово». Ігоревому походові на половців відповідає таке саме всідання в золоте стрем'я Олега в Тмуторокані і скок Всеслава під Київ. Битві над Қаялою протиставляється битва на Немизі. Олеговій коромолі — «княже непособіє» Святославі:

Копія поють на Дунай —
Дѣвици поють на Дунай...

Тогда Игорьъ вѣрѣ на свѣтлое солнце —
Тогда вѣступи Игорьъ князь въ златѣ стремень, і т. п.

Такі рефрени «О Руськая земле, уже за шеломенем еси», «Русичи поля прегородиша чрьленими щиты», повторюючись від часу до часу, служать стільки ж для ритму, скільки й для одності настрою.

Плач Ярославни складається з строф, що вводяться з тим самим вступним двовіршем: «Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на заборолѣ аркучи».

Часто стрічаються чергування через вірш або паралельні двовірші, тривірші:

Заря свѣтъ запала,
Мѣгла поля покрыла.
Жаждею имѣ луци сѣпряже,
Тугою имѣ тули затче.
Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава въ Къевѣ.
Трубы трублять въ Новѣ-градѣ,
Стоять стязи въ Путивлѣ.

Млѣвить Гза къ Кончакови:
Аже соколь къ гнѣзду летить,
Соколича ростреляевѣ
своими злаченными стрѣлами.
Рече Кончакъ ко Гзѣ:
Аже соколь къ гнѣзду летить,
А въ сокольца опутаевѣ
красною дѣвицею.

Дуже часто вживання того самого слова на початку кількох стихів, що наступають по собі, і однозвучних закінчень (римів):

Уже снесе ся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже вѣрже ся Дивѣ на землю.
Ту ся копіемѣ приламати,

ту ся саблямѣ потручяти...
Игорь спить,
Игорь бдить.

При сім вживаються часом тавтології, часом антитези:

Что ми шумить,
Что ми звенить?

Рѣдко ратаевѣ кикахуть,
но часто враны граяхуть.

Все се риторично-поетичні засоби, які ми, з одного боку, в великім багатстві стрічаємо в риторичних творах XI—XIII в. (від «Закона і Благодаті» почавши), з другого — в пам'ятках усної традиції старої дати: плачах, обрядових піснях, закляттях.

Тут явна дифузія: перехід певних риторично-поетичних засобів літератури біблійної й візантійської через нашу книжну творчість і безпосередньо (з ужитком церковного, з усного репертуару «калік» і под.) до усної традиції, — і впливи усної традиції на творчість книжну. «Слово» дорожчине нам як пункт, де так явно, як, може, ніде перехрещуються різні течії різних джерел, різних епох, ілюструючи сей процес літературної дифузії.

Проявом традиціоналізму «Слова» я вважаю й провідну ідею сього твору: його відклик до династичної солідарності і до почуття моральної єдності «Руської землі». Як «солодка Франція» французької епопеї про Роланда з воєнним гаслом Карлової династії «*Monjoie!*», так «Руськая земля», «русичі» — ці слова проходять як воєнне і політичне гасло через «Слово», повні невимовного чару, радості і болю для автора, для його покоління, для його кола. Він хоче підняти, наелектризувати сим кличем, його славною минувшиною, його упадком і пониженням в сучасності своїх земляків — всі верстви, всі кола, об'єднавши їх в одній волі, в одній горінні. Але се гальванізування старого, шукання пережитого. Се клич не сучасності, не будучності, а минувшини — тої доби «старого Володимира», коли був ожив сей клич в сильній боротьбі з Степом і, може, набрав власне найбільшої енергії й будящої сили. Але між тою добою і добою «Слова» лягли тяжкі спомини, протекли потоки крові, лягли смуги попелу, огню і руїни. Страшна усобиця київських Мономаховичів з чернігівськими Ольговичами і суздальськими Мономаховичами безповоротно розбила солідарність династії і одніть настрою колишнього суспільства. Автор старається, очевидно, нічим не рушити сих споминів — ні словом не згадує він спалення Києва суздальськими військами та їх союзниками, ні інших безконечно болючих для київської дружини подій. Умисно обертається в споминах передмономахової доби, її хоче відродити, оживити своїм віщим словом. В паралелі старому Володимирові висуває сучасника Святослава, Ольговича, який умів дійти згоди з Мономаховичами і здобути симпатії київського громадянства — дружини і духовенства: перший переборов їх традиційну неприязнь до «Ольгова племені».

Порозуміння між Ольговичем Святославом і Мономаховичем Рюриком та їх кооперація під гаслом спільних інтересів «Руської землі» могла, справді, дуже радісно і надійно настроїти київські дружинні кола, що живо пам'ятали пониження і руїну, в яку впалася «Руська земля» наслідком боротьби Мстиславичів (Мономахових внуків) з Ольговичами. Вона могла наелектризувати їх новими сподіваннями, як можливість політичного відродження Київської Русі.

Але зусилля Святослава зістались даремні, обставини не скріпили політичної і національної солідарності «Руської землі», і тому «Слово» не стало зав'язком великої національної епопеї, не вважаючи на великий талант його автора. Зісталось відгомонам нездійснених мрій, помилених

надій київської дружини. Київ упав, гасло «Слова» лишилось без відклику, без спадкоємців.

З погляду артистичного і культурного «Слово» стоїть незвичайно високо. Коли порівнюємо його, на один бік, з риторичними, взагалі книжними творами сеї доби і з візантійськими творами, які оберталися в перекладах в тих часах, на другий бік, з творами західноєвропейськими тої ж доби, як «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів» і т. ін., тоді тільки оцінюємо, наскільки тонко відчутий і артистично виконаний твір перед собою ми маємо. В порівнянні з зверхньо-блискучою, але доволі холодною і сухою книжною риторикою, де тільки зрідка виривається безпосередній — не крик, а зітхання душі, «Слово» визначається незвичайною експресією і безпосередністю свого ліризму, одягненого безконечним багатством епічних засобів. В порівнянні з епосом візантійським — раціоналістичним, отяжілим, позбавленим свіжості і безпосередності чуття, «Слово» блищить щирістю, глибиною і силою афекту, як твори новоевропейської романтики супроти епігонів псевдокласицизму. Супроти варварської грубуватості і елементарності настроїв і мотивів західноєвропейських творів феодальної доби воно вирізняється багатством і тонкістю настроїв, як супроти примітивної діатоніки повніша хроматична гамма.

Місце, котре я уділив йому в рамках сеї роботи, розмірно велике, все-таки не гідне вмістити того, що хотілось би піднести в сім творі щодо його змісту і форми, щодо місця в розвою ідей і поетичного втілення гадок і настроїв, яке воно займає в нашій літературній і культурній історії: напр., в відносинах сексуальних, культу жінки і романтичної симпатії, почутті національного обов'язку, воєнної солідарності, як кодекс нашого своєрідного лицарства княжодружинної доби. Я можу тільки закінчити сей розділ повторенням заклику старого поета: сей твір перегортайте денно іночно — ви знайдете в нім всякий раз нову красу і новий зміст!

Фрагменти інших поетичних творів. Я взяв «Слово о п[оході] Ігоревім» за вихідний пункт в огляді літератури XII—XIII вв., як центральний твір, в котрім особливо ясно виступають різні течії й елементи тодішнього літературного руху. Я вказав також, що деякі помічення приводять до гадки, що, по-перше, кінець «Слова» належить іншому авторові, а не тому, що був головним творцем перших її пісень; по-друге, — що «Слово» було, мабуть, записане не зразу і при записі підпало різним комбінаціям і змінам.

«Слово», таким чином, в тій формі, як ми її маємо, було, мабуть, продуктом не чисто індивідуальним, а витвором, до певної міри, київської школи того часу. Се треба мати на увазі. Щасливим припадком, до нас заховались фрагменти поеми, тої ж, правдоподібно, школи і того ж часу, вставлені до похвали Романові Галицькому, що «ревновав дідови своему Мономаху», «погубившему поганяя Измаилтяны, рекомыя Половци». Він може теж послужити до ілюстрації сього поетичного стилю:

Изгнавшю Отрока во Обезы,
за Жельзная врата¹.
Сърчанови же оставшю у Дону
рыбою ожившю,—
тогда Володимерь² пиль золотомъ шеломомъ Донъ,
приемши землю ихъ всю
и загнавши оканьяныя Агаряны.
По смертъ же Володимерь³
оставшю у Сыръчана единому гудьцю же Ореви
посла ѿ во Обезы река:
«Володимерь умерль естъ.
„А вороти ся, брате,
Пойди в землю свою!⁴ —
молви же ему моя словеса,
пой же ему пѣсни половѣцкия,
оже ти не восхочеть,
дай ему поухати зелья именемъ евшанъ“».
Оному же⁵ не восхотѣвшю обратити ся
ни послушати,—
дасть ему зелье (именемъ евшанъ)⁶.
Оному же обухавшю,
и восплакавшю
рче:
«Да луче естъ на своей земль костью лечи,
нежли на чюже славну быти».
И приде во свою землю. Отъ него же родившю ся Кончаку,
иже снесе Сулу, пѣшь ходя,
котель нося на плечеву⁷.

Як бачимо, в сім маленькім тексті три теми і, мабуть, три фрагменти, пов'язані переходовими фразами книжника і місцями ним же парафразовані. Перше — триумф Мо-

¹ Нагадую, що *Залізні ворота* — кавказький, дербентський прохід, *Обезы* — Грузія. Про «евшан» — половецьку назву долини або чорнобилю, Меліоранський в *Изв.*, 1904, IV.

² Тут при Володимирі повторено «Мономах», але се виглядає як додаток книжника, так само як повисша глоса про «Ізмаїлтян».

³ Вважаю се доданою, переходною фразою.

⁴ Досі слова переказані Отрокові, дальші — інструкція самому Ореві.

⁵ Отрокові себто.

⁶ Повторюю від себе.

⁷ Іпат. л., с. 480.

номаха над половцями; далі: місія Ора з євшан-зіллям, чудова квітка нашої старої поезії, яка досі не знайшла відповідної інтерпретації у поетів¹, і третє: подвиги Кончака, сина сього Атрака, Шаруканевого сина². На перший погляд, не легко рішити, де тут властивий нерв оповідання і чи ці фрагменти належать до одної пісні, чи взяті з різних пісень і скомбіновані літописцем. Але, логічно беручи, мусимо признати, що літописцеві була інтересна для його оповідання тільки одна тема — погром половців Мономахом, котрому «поревнував» Роман. Патріотичний сентимент Отрока і подвиги Кончака як такі зовсім не були потрібні для його цілі, і коли б містилися в інших епосах, очевидно, до сеї похвали не попали б. Попали, значить, тому тільки, що містилися в поемі, яка оспівувала сей тріумф Мономаха над половцями й ілюструвала ту крайню біду, в яку попали були половці її наслідком. Але що в сій поемі говорилося і про те, як Кончак знищив («зніс») Сулу, а сі напади його обгострилися коло р. 1180 (до сього року належить оповідання про нього в Київському літописі), то се не тільки дає приблизну хронологічну дату сього твору, але й кидає світло на його конструкцію і зміст.

Центр ваги поеми, очевидно, лежав в подібній же антитезі, яку дає «Слово о полку Ігоревім», між добрими часами Мономаха і сумною безборонністю Русі супроти половців в 1180-х рр. Блискучими рисами була змальована перемога Русі над ними за Мономаха, що повиганяв «окаянних агарян» з чорноморських степів і загнав їх бозна куди. Описане гірке життя їх останків над Доном, позбавлених стада і можливого прожитку, так що вони мусили годуватися донською рибою — що вже собі можна уявити гірше для кочовника-молокоїда! Далі — несміливе збирання тих останків на Дону по смерті Мономаха, коли ще не було певності, чи руська сила не знесе їх наново і не прийдеться на рідній землі тільки всього, що «кістю лягти» під новим руським натиском. Але Русь поділилась, порізнилась, підупала, ослабла, і от який-небудь «богостудний» Кончак, син отсього утікача Отрока, не мавши навіть порядного коня, а «піш ходячи і казан на плечах носячи», знищив Переяславщину до решти!

¹ Популярний переспів М. Вороного через незрозуміння оригінального тексту дає йому цілком хибну інтерпретацію.

² Так називають його грузинські джерела, про котрі в моїй Історії II², с. 107. В середині XII в. українська династія стояла в близьких зв'язках з Грузією (оженення Ізяслава Київського з грузинською царівною, Юрієвого внука Юрія з славною царицею Тамарою); проте ся звістка про Атрака вимагає перевірки і потвердження.

Сей факт, описаний в дуже сильних виразах в київському літописі, зробив, видко, враження на сучасників: «Придоша иноплемьници на Рускую землю, безбожнии Измалтянъ, оканьнии агаряне, нечистии исчадья, дѣломъ и нравомъ сотонинимъ, именемъ Кончакъ, злу начальникъ правовѣрнымъ крестьяиомъ... приѣхавше к Переяславлю, за грѣхы наша много зла створи крестьяномъ: онихъ плѣниша, а иныи избиша, множайшия же избиша младенѣць». Можливо, що під безпосередніми враженнями того й була написана ця поема, яка творила цікаву паралель до «Слова»¹. Судячи по захованим фрагментам, вона мала інакший характер, ніж «Слово», — більш епічний, оповідальний, менш імпресіоністичний.

Більше останків поетичних творів сього характеру — продуктів дружинної поезії — ми з сеї доби поки що не можемо вказати, хіба деякі відблиски поетичного оброблення сучасних тем, які заховались в літописанні XII в.

Напр., я мав уже нагоду звернути увагу на слід якогось поетичного твору про «шолудивого хищника Боняка», героя половецьких нападів на Київ з-перед Мономахових походів. З нагоди смерті його сина Севенчі, при облозі Києва 1151 р., де він проводив одною з половецьких куп, які поприходили в поміч Юрію, помагати здобувати Київ, автор повісті згадує, що сей Севенча похвалявся «рубати Золоті Ворота, як і батько мій» («хощю съчи в Золотая Ворота, якоже и отець мой») ². Се ясно вказує на якийсь поетичний твір, героїчну поему дружинного складу. Герсем її, розуміється, був не сей малозвісний Севенча, а його батько: з нагоди смерті Севенчі, мабуть, пригадали тільки, що от і він хотів, мовляв, піти слідами свого батька, та не вдалось. Старий Боняк в ній виступає не з тими прикметами нелюдського потвора, Кошція-інкуба, яким знають його пізніші перекази ³, а постаті лицарської, хоч і ворожої.

Подібно як в попередній поемі виступає Кончак піший з казаном за плечима, та в сім убогим виді доказує таких блискучих побід, так тут поема не без деякого почуття замилування в сім звичайнім епічним контрасті лицарського духу з убогою, а навіть обридливою зовнішньою формою могла углублювати образ сього «шолудивого» ватажка, кот-

¹ Я вище зазначив здогад деяких дослідників, що сей фрагмент про Мономаха належить до «Слова», до тої прогалини, що видніє в ній після обіцянок автора почати «від старого Володимира». Але там, в конструкції «Слова», епізод про Оря був би зовсім зайвий. Через се одно вважаю неможливим бачити в сих фрагментах частину «Слова». Та й стиль їх відмінний, як я зазначаю се в тексті.

² Іпат., с. 299.

³ Див. т. I, с. 296. 312.

рому обридливий вигляд не перешкоджав виконувати великі діла.

Він не просто грабує і нищить — він хоче символістичними актами перемоги зазначити свою перемогу і силу. Рубання Золотих Воріт, на знак перемоги, донесла польська середньовічна легенда в оповіданнях про Болеслава Хороброго і його похід на Київ — її дублет дає ся місцева сага-поема про хана Боняка. Рубання воріт або мурів на знак перемоги захує в відгомонах старої символіки сучасна величальна пісня: герой коником грає, шаблею рубає обложено місто¹. В темах про Київ сей акт спеціально зв'язується з Золотими Ворітьми, сим паладієм київської слави. Всі ми знаємо казку про Золоті Ворота, але годиться піднести, що якраз в тім же оповіданні про київську облогу 1151 р. кн. Вячеслав, що стояв під Золотими Ворітьми з своїм полком, «озряся на святую Богородицю, яже єсть надъ Золотыми Вороты», покликає її розсудити його з ворогами. І вороги гинуть під київськими мурами, в їх числі і сей хвалькуватий Севенча.

Чи автор повісті, згадуючи старого Боняка, робив алюзію до старшої поеми, яка говорила про події з-перед п'ятдесяти літ, чи облога Києва 1151 р. була темою якоїсь новішої поеми, що оспівувала сі події по гарячих слідах і містила якісь згадки чи запозичення з такого старшого твору, де фігурував Боняк, я покищо не бачу підстав рішати.

Другу, більшу, не просто алюзію, а парафразу якоїсь дружинної поеми, маємо в тім же київськiм літописі під 1140 р., з нагоди повороту з Візантії додому двох полоцьких княжат:

«В тоже время изидоша княжича два ись Царягорода, заточени были Мьстиславомъ великимъ, княземъ киевскимъ, зане не бяхуть его воли и не слушахуть его, коли я зовящеть въ Рускую землю, но паче молвяху Бонякови шелудивому во здорovie. И пронесея се², и Мстиславъ розгнѣва ся на ня, и хотяше на ня ити, но нельзѣ бящеть ити, зане бяху тогда налегли Половци на Русь, и тому стоящеть [Мстислав] бься с ними перемогаяся. Се бо Мьстиславъ великий наслѣди отца своего потъ, Володимера Мономаха великого. Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи своя посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ. И упорозньяся Мьстиславъ отъ рати и помяну первви. [И] посла по кривитьстѣи князи: по Давида, по Ростислава и Святослава и Рогъволодича два, и усажа у три лодьи, и поточи я Царюграду за неслушание ихъ, а мужи своя посажа по городомъ ихъ».

¹ Див. т. 1, с. 233, 297.

² В Іпат. кодексі: «про се ся Мьстиславъ», в Хлібн. і Пог.: «пронесеся и Мьстиславъ».

Форма оповідання і стереотипове: «Мы же на преднее възвѣратимся» в закінченні ясно вказують, що се пізніша принагідна вставка. Се аналогічна ремінісценція поетичної теми, як парафраза поеми про Рогнідь¹, наведена редактором Суздальського літопису під 1128 р. з нагоди того ж конфлікту Мстислава з полоцькими князями, що нагадав собі редактор київського літопису при нагоді повороту полоцьких княжат з вигнання. Тільки в сій парафразі 1140 р. основна тема виступає далеко не так ясно і виразисто. Можливо, що тут сполучені згадки і цитати з двох різних творів. Одна говорила про зраду полоцьких князів інтересам Русі під час її боротьби з Степом і таким чином оправдувала сувору розправу з ними київського князя. Вона входила в круг поетичних творів про одвічну боротьбу київської і полоцької династії («мечь взимають Рогволжи внуци противу Ярославимъ внукомъ») — до них належить пісня про Всеслава, включена до «Слова о полку Ігоревім». Поруч того могли бути ремінісценції на тему боротьби з Степом «Мстислава Великого», що продовжував діло «Володимира Великого», заганяючи половців ще далі, ніж загнав той. Може бути, що се містилося в тій же поемі про конфлікт Мстислава з полоцькими князями, і вони виступали помічниками половців, приятелями шолудивого Боняка, що згадується тут, може, анахроністично, вже як символ, а не реальна фігура². А правдоподібніше, що сі згадки походять з іншої поеми, яка спеціально займалась боротьбою київських князів з Степом і їх тріумфами та величала Мстислава, як обговорена вище поема величала спеціально Мономаха.

На сім кінчається матеріал, яким ми тепер розпоряджаємо.

Сю бідність записів поетичних творів XII в. до деякої міри нагороджують дружинні або «воїнські» повісті, збережані в далеко більших розмірах і в кращім стані в старім літописанні. Вони вийшли з тих же дружинних кругів, що й сі поеми на політичні теми, і не тільки своєю ідеологією і психологією, але до певної міри і стилем близько підходять до них, наскільки можемо про них судити з «Слова» та наведених фрагментів. Деякі з них визначаються неабиякими літературними прикметами, часом явно користуються поетичними творами на суголосні теми. Вище ми мали

¹ Див. вище.

² Завважу, що після 1107 р. про Боняка нема згадки в літописі, хоч про половецькі справи є багато звісток. Тому хоч не можна напевно сказати, що за Мстиславових часів його не було на світі, але се правдоподібно.

нагоду придивитись паралельній повісті про Ігорів похід на половців, і я тоді висловив здогад, що ся повість, яка не тільки духом, але й різними деталями так близько підходить подекуди до «Слова», користала з нього чи з тих пісень, з яких воно складене. В деяких інших повістях теж можна помітити подібне.

З огляду на все внутрішнє споріднення я вважаю найбільш відповідним від пам'яток дружинної поезії сеї доби, написаних на історично-героїчні теми, в котрих князі і їх дружина являються центром, перейти до історичних повістей чи їх фрагментів, близьких їм по змісту і духу, які відбивають погляди, почуття і культуру тої ж дружинної верстви.